

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.22>

PSYCHOLOGICZNO-PRAWNE ASPEKTY SĄDOWEJ EKSPERTYZY PSYCHOLOGICZNEJ POKRZYWDZONYCH WSKUTEK PRZEMOCY DOMOWEJ

Maryna Mikheieva

*aspirant Katedry Psychologii Ogólnej Donbasskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego
(Słowiańsk, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0002-9949-5810

mary.mikheeva@ukr.net

Adnotacja. Artykuł poświęcono problematyce określenia psychologiczno-prawnych aspektów sądowej ekspertyzy psychologicznej poszkodowanych w wyniku przemocy domowej. Znaczenie problemu wynika z potrzeby całkowitego odrzucenia przemocy jako zasady ludzkiego zachowania, jako sposobu na osiągnięcie dowolnego celu z powodu zadawania drugiemu bólu, upokorzenia, dominacji nad nim, znaczenia badania jego składników społecznych, psychologicznych i prawnych. Wyjaśniono treść kategorii „przemoc psychiczna” jako formy przemocy domowej; podkreśla się znaczenie opinii eksperta psychologa, co dowodzi destrukcyjności doświadczeń emocjonalnych ofiary i jest podstawą do podejrzenia sprawcy; podkreśla nowość i pewną niepewność algorytmu przeprowadzania i egzekwowania kryminalistycznej wiedzy psychologicznej ofiar z powodu psychologicznej przemocy domowej, potrzebę wyjaśnienia jej podstaw koncepcyjnych, zestawu metod badań eksperckich, możliwości wykorzystania opinii eksperta psychologa jako dowodu w dalszym postępowaniu sądowym. Przedstawiono perspektywy dalszych badań nad problemem, który widzi projektowanie, empiryczną weryfikację i wdrożenie odpowiedniego i uzasadnionego algorytmu przeprowadzania kryminalistycznych badań psychologicznych ofiar przemocy domowej jako nowego systemowego rodzaju działalności eksperckiej.

Słowa kluczowe: przemoc domowa, psychologiczna przemoc domowa, kryminalistyka psychologiczna, zasady kryminalistyki psychologicznej, czynniki psychologicznego aspektu kryminalistyki psychologicznej, interdyscyplinarny dyskurs problemu, egzekwowanie prawa.

PSYCHOLOGICAL-LEGAL ASPECTS OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE

Maryna Mikheieva

*Postgraduate Student at the Department of General Psychology
Donbas State Pedagogical University (Sloviansk, Donetsk region, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-9949-5810

mary.mikheeva@ukr.net

Abstract. The article is devoted to the problem of coverage of psychological and legal aspects of forensic psychological examination of victims of domestic violence. The relevance of the problem is due to the need to reject violence completely as a principle of human behavior, as a way to achieve any goal by inflicting pain on others, humiliation, dominance over them, the importance of studying its social, psychological, and legal components. The content of the category “psychological violence” as a form of domestic violence is specified. The importance of the conclusion of the expert psychologist is emphasized, which proves the destructiveness of the emotional experiences of the victim, and it is the basis for suspicion of the offender. The novelty and certain uncertainty of the algorithm for conducting and enforcing forensic psychological examination of victims of psychological domestic violence, the need to clarify its conceptual basis, a set of methods of expert research, the possibility of using the expert psychologist’s opinion as evidence in the further trial are emphasized. The prospects for further study of the problem, which is the design, empirical verification, and implementation of an adequate and well-founded algorithm for conducting a forensic psychological examination of victims of psychological domestic violence as a new systemic type of expert activity, are outlined.

Key words: domestic violence, psychological domestic violence, forensic psychological examination, principles of forensic psychological examination, factors of the psychological aspect of forensic psychological examination, interdisciplinary discourse of the problem, law enforcement.

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПОТЕРПІЛИХ УНАСЛІДОК ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

Марина Міхеєва

аспірант кафедри загальної психології

Донбаського державного педагогічного університету (Слов'янськ, Донецька область, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-9949-5810

mary.mikheeva@ukr.net

Анотація. Статтю присвячено проблемі висвітлення психолого-правових аспектів судової психологічної експертизи потерпілих унаслідок домашнього насильства. Актуальність проблеми зумовлюється необхідністю повного відкидання насильства як принципу людської поведінки, як способу досягнення будь-якої мети внаслідок заподіяння іншому болю й приниження, домінування над ним, а також значущістю вивчення соціальних, психологічних і правових складників цієї проблеми. Уточнюється зміст категорії «психологічне насильство» як форми домашнього насильства. Акцентується на вагомості висновку експерта-психолога, що доводить деструктивність емоційних переживань потерпілого та є підставою для пред'явлення підозри кривдників. Підкреслюється новизна й певна невизначеність алгоритму проведення та правозастосування судово-психологічної експертизи потерпілих унаслідок психологічного домашнього насильства, необхідність уточнення її концептуальних основ, сукупності методів експертного дослідження, можливості використання висновку експерта-психолога як доказу в подальшому судовому розгляді. Окреслено перспективи подальшого вивчення проблеми, що передбачає проектування, емпіричну перевірку та впровадження адекватного й обґрунтованого алгоритму проведення судово-психологічної експертизи потерпілих від психологічного домашнього насильства як нового системного виду експертної діяльності.

Ключові слова: домашнє насильство, психологічне домашнє насильство, судово-психологічна експертиза, принципи судово-психологічної експертизи, чинники психологічного аспекту судово-психологічної експертизи, міждисциплінарний дискурс проблеми, правозастосування.

Вступ. Актуальною соціально-психологічною проблемою сучасної української сім'ї є домашнє насильство, що відображає кризові явища суспільства та поглиблює деструктивні процеси в усіх сферах міжособистісних взаємин. Необхідність повного відкидання насильства як принципу людської поведінки, як способу досягнення будь-якої мети внаслідок заподіяння іншому болю й приниження, домінування над ним зумовлює значущість вивчення різних аспектів проблеми, її соціальних, психологічних і правових складників.

Судово-психологічна експертиза потерпілих унаслідок домашнього насильства базується на використанні спеціальних психологічних знань і методів наукової психології, що дає можливість аналізувати обставини конкретної життєвої ситуації, індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертного, своєрідність його психічної діяльності, а також визначати процесуальний статус сторін (Верховна Рада України, 1994).

Ставлення суспільних інституцій до проблеми декларується чинним законодавством України, а саме Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та Кримінальним кодексом України, де домашнє насильство визначається як «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» (Верховна Рада України, 2018; Верховна Рада України, 2001).

Аналіз стану наукової розробленості досліджуваної проблеми дає змогу розглядати її в сукупності із суміжними й підпорядкованими поняттями одного проблемного кола. Так, науковці вивчали такі питання:

1) філософські аспекти насильства (Г. Гегель, Т. Гобс, А. Гусейнов, Г. Кирєєв, Б. Спіноза, Г. Сковорода, А. Швейцер та інші);

2) психологічну природу категорій агресії та насильства (А. Адлер, А. Бандура, Л. Берковіц, К. Роджерс, Б. Скіннер, В. Франкл, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорн, К. Юнг та інші);

3) кримінально-правовий аспект проблеми (С. Абельцев, М. Бажанов, О. Бандурка, В. Борисов, Ф. Джавадов, Н. Кузнєцова, В. Куц, О. Литвак, А. Наумов, А. Сахаров, А. Тузов, В. Туляков, В. Філонов, С. Шалгунова, О. Юхно, Я. Яковлев та інші);

4) питання емоційного, психологічного, фізичного, сексуального насильства в умовах сім'ї (М. Асанова, Н. Зінов'єва, І. Малкін-Пих, Н. Михайлова та інші);

5) різні форми насильства щодо жінок (К. Ілікчієва, А. Колесова, Т. Матюшкова, Т. Шевчук);

6) класифікацію та кваліфікацію насильства у структурі кримінального права (Лі. Гаухман, І. Давидович, К. Задоя, В. Іванова, Р. Левєртова, В. Навроцький, М. Панов, Л. Сердюк, В. Симонов, О. Храмцов, С. Шапченко, С. Яценко, Р. Шарапов та інші);

7) правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти попередження насильства в сім'ї (В. Бондаровська, О. Кочеміровська, Г. Лактіонова, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та інші);

8) психологічні аспекти судової психологічної експертизи (Т. Савкіна, Т. Єгорова, Ю. Ірхін, Ф. Сафуанов, М. Коченов та інші);

9) методи та методику психодіагностики особистості потерпілого від домашнього насильства (Б. Ананьєв, Ф. Березін, Л. Бурлачук, В. Зливков, С. Лукомська, О. Федан та інші).

Метою статті є висвітлення проблеми психолого-правових аспектів проведення судово-психологічної експертизи у кримінальних провадженнях, передбачених ст. 126-1 Кримінального кодексу України (тобто психологічної експертизи осіб, потерпілих від домашнього насильства) (Верховна Рада України, 2001). Сформульована мета зумовила завдання дослідження, зокрема:

– аналіз науково-методичних підходів до проведення судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства;

– визначення принципів проведення експериментально-психологічного дослідження потерпілих від домашнього насильства;

– розкриття чинників психологічного аспекту судово-психологічної експертизи потерпілих від психологічного домашнього насильства.

Результати дослідження. Судово-психологічна експертиза за фактом домашнього насильства призначається органом досудового розслідування для виявлення в осіб, які постраждали внаслідок насильства, таких психологічних характеристик, як індивідуально-психологічні особливості мотиваційного, інтелектуального, емоційно-вольового та поведінкового складників особистості (Алікіна, 2005: 336). Діяльність психолога-експерта дає змогу провести ретроспективну реконструкцію досліджуваної ситуації та всіх нюансів проявів психіки потерпілого, виявити особливості суб'єкт-об'єктної сутності його особистості, інтерпретувати та деталізувати ступінь страждань потерпілого. Перелік питань, які вирішуються судовою психологічною експертизою, передбачає аналіз таких моментів: а) психологічних аспектів великого кола фактів, явищ, процесів, що мають правове значення; б) змісту кризової ситуації та розуміння можливостей її альтернативності; в) здатності передбачення потерпілим результатів вчинків, оцінки власної поведінки та поведінки кривдника з позиції чинних правових норм і загальноприйнятої моралі (Коченов, 2010: 38–45).

Міждисциплінарний дискурс проблеми підкреслено думкою відомого психолога С. Рубінштейна щодо діалектичної взаємодії психологічного знання та феномену його правозастосування. Учений зазначив: «Не можна готувати та видавати закони, не вивчаючи рівень правової культури та правосвідомість у суспільстві. Неможливо також застосовувати закони, не враховуючи психологічні особливості індивідів» (Рубінштейн, 2002: 63). З огляду на це вважаємо, що методологічні підходи та процесуально-діагностичні аспекти судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства детермінуються, з одного боку, визначенням правового поняття домашнього насилля як протиправної, суспільно небезпечної, такої, що принижує людську гідність, поведінки винної особи, яка ставить жертву цього насилля в неприйнятне матеріальне, сексуальне, фізичне, емоційне або інше положення, а з іншого – сукупністю психологічних знань щодо психічної діяльності особистості та її сутнісних характеристик.

У контексті проблеми дослідження необхідно уточнити (на основі теоретичного аналізу юридичної діяльності, а також Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству») зміст категорії «психологічне насильство» як форми домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії чи бездіяльність викликали в постраждалої особи побоювання за свою безпеку або безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи (Верховна Рада України, 2018).

Ми переконані, що використання судово-психологічної експертизи у правовій практиці пов'язане з набранням чинності вищенаведеним законом та з актуалізацією проблеми підвищення ефективності слідчо-судової практики. Висновок експерта-психолога безпосередньо впливає на долю людини, оскільки саме цей процесуальний документ є підставою для пред'явлення підозри, підтверджує глибину й інтенсивність емоційних переживань (або їх відсутність), які посприяли зміненню психологічних станів і процесів потерпілого.

Новизна та певна невизначеність алгоритму проведення й правозастосування судово-психологічної експертизи потерпілих унаслідок психологічного домашнього насильства потребує уточнення її концептуальних основ, сукупності методів експертного дослідження, можливості використання висновку експерта-психолога як доказу в подальшому судовому розгляді.

Результати узагальнення наукової літератури із зазначеної проблеми (Коченов, 2010; Шепітько, 2008; Шерстюк, 2008) сприяли визначенню основних принципів, які зумовлюють змістове наповнення будь-якого психолого-діагностичного дослідження, зокрема:

1) принципи об'єктивності, детермінізму, науковості, взаємозв'язку та взаємодії, системності, розвитку, єдності свідомості та діяльності (тобто принципи загальнопсихологічного пізнання);

2) принципи безпеки та допустимості використання діагностичних методів експертного дослідження;

3) принцип методичного обмеження;

4) принцип взаємної перевірки та зіставлення отриманих результатів;

5) принцип необхідності й достатності;

6) принцип взаємозв'язку можливостей діагностичного інструментарію та глибини вивчення психічної реальності.

Відповідно до мети дослідження вважаємо за доцільне навести ті методологічні принципи, на яких ґрунтується саме проведення судової психологічної експертизи потерпілих унаслідок психологічного домашнього насильства:

- 1) принцип структурно-рівневого аналізу поведінки та діяльності;
- 2) принцип розгляду особистості та ситуації у взаємодії (принцип взаємодії особистості й ситуативних факторів);
- 3) принцип гендерних відмінностей (принцип психофізіологічних відмінностей);
- 4) принцип індивідуалізації дослідження;
- 5) принцип системності вивчення та інтерпретації юридично-психологічних явищ;
- 6) принцип суб'єктності правової активності особистості;
- 7) принцип позитивності психологічного впливу на людей (підекспертних), що опинилися у кризовій або конфліктній ситуації (Шукліна та ін., 2018).

Як відомо, об'єктивність експертних висновків і верифікація експертної гіпотези забезпечуються реалізацією такої логічної конструкції: вивчення матеріалів кримінальної справи, у яких відображено зовнішній фактологічний бік юридично значущої події → моделювання психологічних обставин, що передували та супроводжували акт домашнього насильства → експериментальне дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості постраждалого з використанням відповідних методів у контексті завдань судової психологічної експертизи (Алексеева, 2010: 264).

Визначальним орієнтиром процедури підготовки та проведення судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства на цей час є з'ясування відповідей на такі запитання:

- чи є в підекспертної особи зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості та виникли внаслідок дій правопорушника, відповідно до встановлених обставин у матеріалах кримінального провадження;
- чи є ситуація, що досліджується за справою, психотравмувальною для потерпілої особи; якщо так, то чи завдані потерпілій особі моральні та фізичні страждання (Савкіна та ін., 2017).

Зміст цих запитань, на нашу думку, необхідно поглибити та наблизити до суті ситуації, що вивчається (вважаємо це завданням подальшого дослідження).

Логіка дослідження вимагає визначення та диференціації діагностичного інструментарію процедури судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства, що має бути орієнтована на виявлення в потерпілої особи сталого комплексу особливостей психіки, які перебувають у динамічному процесі розвитку та взаємодії з особливою системою правових і психологічних характеристик, соціальних взаємозв'язків та взаємовпливів у конкретній життєвій ситуації.

Дискусійність проблеми використання діагностичного інструментарію судово-психологічної експертизи детермінована різноплановістю трактування термінів «метод» і «методика» в цьому психологічно-правовому аспекті, відсутністю обґрунтованої систематизації та класифікації методів дослідження, недостатньою кількістю стандартизованих методів і методик, невизначеністю адекватних завдань дослідження критеріїв відбору, формалізованих, теоретично обґрунтованих і дієвих методів оцінки особливостей психічного стану потерпілих від домашнього насильства. Велика увага експертів-психологів до проведення психологічної експертизи щодо потерпілих від домашнього насильства в сучасному експертно-правовому просторі, їхні розробки в цьому напрямі привели до впровадження в експертну практику відповідного інструментарію, що дає змогу робити висновки стосовно результатів дослідження.

Зазначимо, що експерт-психолог користується визнаними методиками психологічної діагностики, як-от: «Методика судового психологічного аналізу вихідних даних», «Методика судово-психологічного дослідження у кримінальних справах», «Методика дослідження психологічного анамнезу», «Методика монологічного інтерв'ю», «Методика ММРІ» (методика багатоаспектного дослідження особистості – Мінесотський багатофакторний особистісний опитувальник) та її модифікації (МІНІ-МУЛЬТ), «Методика PTSD» (виявлення особливостей посттравматичного стану у вигляді структурованого психологічного інтерв'ю), «Психологічний аналіз текстової інформації».

Інтерпретація даних емпіричного дослідження доповнюється розумінням психологом-експертом деяких сталих характеристик психологічного типу особистості потерпілого (що визначається в дослідженнях словосполученням «психологія жертви»), зокрема:

- неадекватного розуміння себе з недорозвиненою рефлексією;
- витискання травмуючих факторів у несвідоме за рахунок захисних механізмів психіки;
- неадекватної (зниженої, нестійкої) самооцінки;
- протиставлення феноменів особистісної сили та слабкості, зрілості й незрілості, суб'єктності та віктимності;
- амбівалентного ставлення до правоохоронних органів (та інших інституцій соціально-правового контролю);
- викривлення співвідношення інтернальності та екстернальності в особистісних характеристиках (Алексеева, 2010: 218).

Унаслідок узагальнення досвіду вивчення зазначеної проблеми та з огляду на власну експертну діяльність можемо зазначити, що психологічний аспект проведення судово-психологічної експертизи потерпілих унаслідок домашнього насильства визначається сукупністю чинників, зокрема такими:

1) психосоматичним (недиференційовані порушення чи ускладнення психічного функціонування, які виникли внаслідок тілесних впливів, що зумовлені домашнім насильством, або паралельно з ними);

2) інтелектуально-інтерпретаційним (структурна та функціональна характеристика основних пізнавальних процесів, оцінка ступеня адекватності розуміння постраждалим змісту та значення подій власного життя й актів діяльності);

3) мотиваційно-ціннісним (спрямованість особистості постраждалого, його цілі, цінності, інтереси, зокрема ті, що володіють усвідомленим безпосереднім змістом, який стимулює до діяльності);

4) емоційно-оціночним (результат усвідомлення людиною безпосереднього значення для її життя та діяльності певних подій, ситуацій, оцінка ступеня їх значущості на кожному етапі їх реалізації в кількісних, якісних і прогностичних характеристиках);

5) організаційно-регулятивним (структура та зміст усвідомлюваної активності людини, що спрямована на впорядкування й регуляцію власної діяльності, її раціональну та доцільну побудову; складний, ієрархічний моніторинг і контроль із боку людської свідомості перебігу подій життя та діяльності);

6) інтерактивно-комунікативним (характеристики та особливості інформаційної поведінки потерпілого у процесі його соціального функціонування; параметри й показники, що дають змогу оцінювати ефективність взаємодії потерпілої особи з оточуючими як на буденному рівні, так і у сфері особистісно-професійних взаємин).

Висновки. Проблема проведення судово-психологічної експертизи постраждалих унаслідок домашнього насильства пов'язана з визначенням комплексу методологічних і методичних її аспектів.

Встановлено, що визначення алгоритму проведення судово-психологічної експертизи постраждалих від домашнього насильства є актуальною проблемою сучасного правозастосування, яка потребує теоретичного вивчення та практичного впровадження в сучасну судово-експертну діяльність.

Вихідні позиції експертної діяльності щодо проведення судово-психологічної експертизи є підставою для визначення феноменології дослідження в контексті проблемного поля юридичної психології.

Основними принципами, на яких базується підготовка та проведення психолого-діагностичного дослідження, а також інтерпретація його результатів, є принцип структурно-рівневого аналізу поведінки й діяльності, принцип розгляду особистості та ситуації у взаємодії, принцип гендерних відмінностей, принцип індивідуалізації дослідження, принцип системності вивчення та інтерпретації юридично-психологічних явищ, принцип суб'єктності правової активності особистості, принцип позитивності психологічного впливу на людей (підекспертних), що опинилися у кризовій або конфліктній ситуації.

Психологічний аспект судово-психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства визначається низкою чинників, а саме: психосоматичним, інтелектуально-інтерпретаційним, мотиваційно-ціннісним, емоційно-оціночним, організаційно-регулятивним, інтерактивно-комунікативним.

Проведене дослідження не висчерпує психологічну суть окресленої проблеми. Перспективними його напрямками вважаємо проєктування, емпіричну перевірку та впровадження адекватного алгоритму проведення судово-психологічної експертизи потерпілих від психологічного домашнього насильства як нового системного виду експертної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Алексеева Л. Юридическая психология : учебное пособие для вузов. Москва : Проспект, 2010. 312 с.
2. Алікіна Н. Про розвиток судово-психологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : збірник науково-методичних праць / ред. кол. : М. Цимбал, В. Шепітько та ін. Харків : Право, 2005. Вип. 5. С. 481–484.
3. Коченов М. Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды. Москва : Генезис, 2010. 352 с.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди / Т. Савкіна, Т. Єгорова, О. Сліпець та ін. Харків : ХНДІСЕ, 2017. 62 с.
6. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII (зі змінами та доповненнями) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 32. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.
7. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII (зі змінами та доповненнями) / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
8. Рубинштейн С. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.
9. Шепітько В. Психологічні закономірності в судово-експертній діяльності. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : збірник матеріалів засідання круглого столу, присвяченого 85-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Заслуженого професора М.С. Бокаріуса, м. Харків, 11–12 листопада 2008 р. Харків, 2008. С. 24–27.
10. Шерстюк В. Принципи судово-експертної діяльності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : збірник науково-методичних праць / ред. кол. : М. Цимбал, В. Шепітько, Л. Головченко та ін. Харків : Право, 2008. Вип. 8. С. 18–23.

11. Шукліна Н., Стефанів Н., Левченко К. Особливості розгляду справ, пов'язаних із домашнім насильством : навчальний курс для суддів. Київ, 2018. 300 с.

References:

1. Alekseeva, L. (2010). *Yuridicheskaya psikhologiya: uchebnoe posobie dlya vuzov [Legal psychology: textbook for universities]*. Moscow: Prospekt, 312 p. [in Russian].
2. Alikina, N. (2005). Pro rozvytok sudovo-psykholohichnoi ekspertyzy [On the development of forensic psychological examination]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky: zbirnyk naukovo-metodychnykh prats / eds.: M. Tsybal, V. Shepitko et al.* Kharkiv: Pravo, issue 5, pp. 481–484 [in Ukrainian].
3. Kochenov, M. (2010). *Sudebno-psikhologicheskaya ekspertiza: teoriya i praktika. Izbrannyye trudy [Forensic psychological examination: theory and practice. Selected writings]*. Moscow: Genezis, 352 p. [in Russian].
4. Verkhovna Rada of Ukraine (2001). Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 r. № 2341-III (zi zminamy ta dopovnenniamy) [Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine of April 5, 2001 № 2341-III (as amended)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, no. 25, art. 131. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
5. Savkina, T., Yehorova, T., Slipets, O. et al. (2017). *Metodyka psykholohichnoho doslidzhennia u spravakh shchodo zapodiannia moralnykh strazhdan osobi ta vidshkoduвання moralnoi shkody [Methods of psychological research in cases of causing moral suffering to a person and compensation for moral damage]*. Kharkiv: KhNDISE, 62 p. [in Ukrainian].
6. Verkhovna Rada of Ukraine (2018). Pro zapobihannia ta protydiu domashnomu nasyilstvu: Zakon Ukrainy vid 7 hrudnia 2017 r. № 2229-VIII (zi zminamy ta dopovnenniamy) [On Prevention and Counteraction to Domestic Violence: Law of Ukraine of December 7, 2017 № 2229-VIII (as amended)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, no. 5, pp. 32. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> [in Ukrainian].
7. Verkhovna Rada of Ukraine (1994). Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 25 liutoho 1994 r. № 4038-XII (zi zminamy ta dopovnenniamy) [On forensic examination: Law of Ukraine of February 25, 1994 № 4038-XII (as amended)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, no. 28, art. 232. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> [in Ukrainian].
8. Rubinshteyn, S. (2002). *Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of general psychology]*. Saint Petersburg: Piter, 720 p. [in Russian].
9. Shepitko, V. (2008). Psykholohichni zakonmirnosti v sudovo-ekspertnii diialnosti [Psychological patterns in forensic science]. *Collection of materials of the round table meeting dedicated to the 85th anniversary of Honored Professor M.S. Bocarius Kharkiv Research Institute of Forensic Science "Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky"* (Kharkiv, November 11–12, 2008). Kharkiv, pp. 24–27 [in Ukrainian].
10. Sherstiuk, V. (2008). Pryntsypy sudovo-ekspertnoi diialnosti [Principles of forensic activity]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky: zbirnyk naukovo-metodychnykh prats / eds.: M. Tsybal, V. Shepitko, L. Holovchenko et al.* Kharkiv: Pravo, issue 8, pp. 18–23 [in Ukrainian].
11. Shuklina, N., Stefaniv, N., Levchenko, K. (2018). *Osoblyvosti rozghliadu sprav, poviazanykh iz domashnim nasyilstvom: navchalnyi kurs dlia suddiv [Peculiarities of dealing with cases of domestic violence: training course for judges]*. Kyiv, 300 p. [in Ukrainian].